

ԳԱԼՈՒՍ ՏԵՐ-ՄԿՐՏՁՅԱՆ (ՄԻԱԲԱՆ)

(1860—1918)

(Մահվան քառասունամյակի առթիվ)

ամաշխարհային պատերազմը ծանր ու ահարկու հարված հասցրեց հայ ժողովրդի ֆիզիկական գոյութանը և հիմնովին կործանեց նրա տնտեսական վիճակը, խլեց անթիվ զոհեր: Դարավոր մշակույթ, փառավոր պատմություն ունեցող Հայաստան աշխարհը դարձավ «ողբի հայրենիք, որբի հայրենիք», տաճնապով համակելով հայ ժողովրդին:

1914—1918 թվականների ընթացքում ընկավ նաև հայ ժողովրդի մշակութային կյանքի թափը ընդհանրապես և ի մասնավորի Ս. Էջմիածնում: Վերցնենք թեկուզ հայագիտությունը: Դադարեց «Շողակաթ» մասնագիտական պարբերականը, որից միայն մի համար էր լույս տեսել, հնարավոր չեղավ այլևս շարունակել «Պատմագիրք Հայոց» խոշոր և պատկանելի հրատարակությունը, որի մասին Հայկական ՍՍՌ Պետական մատենադարանի գիրեկտոր Լ. Խաչիկյանը 1958 թվականի № 4 «Բանբեր»-ում գրում է. «Հայագիտության համար մեծ նշանակություն ունեցավ «Պատմագիրք Հայոց»-ի գիտական շարքի հրատարակման ուղղությամբ անցյալի մեր նշանավոր բանասերների կողմից կատարված աշխատանքը: Մանուկ Աբեղյանի, Գալուստ Տեր-Մկրտչյանի, Ստեփան Մալխասյանցի, Ստեփան Կանայանցի, Ս. Հարությունյանի անձնվեր ջանքերի շնորհիվ հնարավոր եղավ հրատարակել Ղազար Փարպեցու (1904), Ագաթանգեղոսի (1909) և Մովսես Խորենացու (1913) պատմությունների գիտական բնագրերը»:

Այլ ժամանակ ծանր և դժվար փոխարինելի էր նաև այն հարվածը, որ մահը հասցրեց Ս. Էջմիածնի մասնագետներին: 1915 թվականին վախճանվեց Կարապետ եպիս-

կոպուս Տեր-Մկրտչյանը, 1918 թվականին՝ Միաբանը (Գալուստ Տեր-Մկրտչյան), որոնք հվրոպական մասնագետների մեջ հռչակ ստացած գիտնական հայագետներ էին: Նույնպես 1918 թվականին վախճանվեց լեզվաբան և մանրամասնաբան, թարգմանիչ և բանաստեղծ Մեսրոպ վարդապետ Մաքսուդյանը, 1917 թվականին՝ բանասեր Սահակ վարդապետ Ամատունին և ուրիշները:

1958 թվականի հունիս ամսի 13-ին լրացավ Մայր Աթոռի արժանավոր միաբան Գալուստ Տեր-Մկրտչյանի մահվան 40-ամյակը: ԺԹ դարի 70-ական թվականներից Ս. էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանը հայոց աշխարհում մի լուսատու փարոս էր: Այնտեղ էին գալիս Հայաստանի բոլոր գավառներից ու աշխարհի շորս ծագերում ծվարած երիտասարդներ՝ սովորելու և հավատով լցված ու գիտության պաշարով ծանրաբեռնված նվիրվելու Ազգին ու նրա Ս. Եկեղեցուն:

Գևորգյան ճեմարանի անվան հետ են կապված անունները այնպիսի մարդկանց, որոնք իրենց թողած եկեղեցական, պատմաբանասիրական աշխատանքի շնորհիվ անմոռաց տեղ են գրավում մեր մշակույթի պատմության մեջ: Ընթացքում հայ ազգին մեծ մարդիկ է սովել, որոնց նպատակը մեկ է՝ եղել, որոնք մկրտված են եղել մի հոգու իմացական ավազանում և տարբեր բնագավառներում ծառայել են միևնույն Ազգին, Հայրենիքին և Եկեղեցուն:

Գալուստ Տեր-Մկրտչյանը իր ամբողջ գիտակցական կյանքը նվիրել է հայ բանասիրության: Նա թողել է մնալու մշակույթի լուսններ այդ բնագավառում: Հրատարակել է մի շարք մեծ ու փոքր մատենագիրների զործերը, հանդես է եկել լեզվաբանական և բանասիրական հոդվածներով և թարգմանություններով, հայ և օտար մամուլի մեջ:

Գալուստ Տեր-Մկրտչյանը ծնվել է 1860 թվականին (քստ էջմիածնի օրացույցի), Ախալցխայի Մխնուտ գյուղում, որի ժառանգական ծխատեր քահանան էր իր հայրը, Տեր Մկրտիչ քահանան, որն իր ժողովրդի հետ Կարինից գաղթել էր 1829 թվականին:

Գալուստը իր սկզբնական կրթությունն ստացել է Ախալցխայի Կարապետյան ծխական դպրոցում: Ուսանողության տարիներին փոքրիկ Գալուստը մեծ ընդունակություններ է ցուցաբերում ուսման մեջ, ուստի նրան ուղարկում են Ս. էջմիածնի նորաբաց Գևորգյան ճեմարանը սովորելու:

Գալուստը լինում է ճեմարանի առաջին որդեգիրներից մեկը: Գևորգյան ճեմարանում սովորում է հինգ տարի, ապա տեղափոխվում է Թիֆլիսի ներսիսյան հոգևոր դպրոցը:

Լցված գիտությամբ, անված առաքինությամբ և բազմակողմանիորեն պատրաստված, նա ուսուցչական գործունեության է սկսում զբաղվելը, հատկապես Ախալցխա և Շամախի: Ապա կատարելագործելու համար իր ուսումը, մեկնում է Փարիզ, հետևելով քաղաքատնտեսության դասընթացների: Կարճ ժամանակում, իր աշխատասիրությամբ և համեստությամբ կարողանում է համալսարանի վարչության ուղարկվելու և ուսուցչական կազմի սերը գրավել:

Նա հաջողությամբ ավարտում է Փարիզի համալսարանը և գիտության մեծ պաշարով և հայրենասիրական վառ զգացումներով վերադառնում է հայրենիք, ծառայելու իր ժողովրդին:

Հայրենիքում նա հրավիրվում է Ախալցխայի հայոց երկսեռ դպրոցների տեսուչ: Ուսումնական տարին վերջանալուց հետո, իրականացնելու համար երկար տարիների իր տենչը և բավարարելու համար հոգևորական դառնալու իր հոգեկան պահանջը, դիմում է Մակար կաթողիկոսին՝ ընդունվելու համար Ս. էջմիածնի միաբանության շարքերը՝ որպես կուսակրոն քահանա: Ս. էջմիածնում այդ ժամանակ մի խումբ հավատավոր, նվիրված ու անձնուրաց միաբաններ, վեղարի՝ նվիրական զրահի տակ, մեծ սիրով ու նվիրումով ծառայում էին թե՛ Աստուծուն, թե՛ հայ մշակույթին, թե՛ Հայ Հայրենիքին, հերկելով սիրո և ճշմարտության անդաստանը: Նրա դիմումը հարգվում է և Գալուստ Տեր-Մկրտչյանը ձեռնադրվում է գալիք և դառնում Մայր Աթոռի միաբան: Վանք մտնելուց մի տարի հետո նա դժբախտաբար մեջքի կաթված ստանալով ընդմիջու գրկվում է քայլելու ընդունակությունից:

«Շոանդալից Գալուստին վիճակվեց մնալ ընդմիջու գալիք, մնալ այն համեստ և իր օրերի մեծահամբավ խուցում, ուր ավելի քան երեսուն տարվա ընթացքում նա այնպես մեծահռչակ կերտեց հայրենի գրականությունը» (Մշակ, 1918 թ., № 152, էջ 1):

Որոշ ժամանակ հետո, բժիշկների խորհրդով, կաթողիկոսական տեղապահ Երեմիա արքեպիսկոպոսը Միաբանին ուղարկում է Փարիզ, ժամանակին հռչակ ունեցող բժիշկ Շարգոյի մոտ: Նա 1892—1893 թվականներին մնում է Փարիզում, բայց իրոք են անցնում բժիշկների խնամքները: Գալուստի հիվանդությունը մնում է անբուժելի: Եվ նա անդամալույծ, ոտները շարժելու ընդունակությունից զուրկ, ապրում է մինչև իր երկրավոր կյանքի վերջին օրը:

Չնայած ֆիզիկական անկարողությունը նրան զրկեց իր ժողովրդի մեջ մնալու, հոգևոր բարձր կոչումների արժանանալու հնարավոր

րովթյունից, բայց և բարոյական հերոսութեամբ այնպես նա կրեց իր խաչը և իր միաբանի զգեստը, և կարողացավ այդ իսկ վիճակում դառնալ բոլորից հարգված պատկանելի գիտուն, Մայր Աթոռի գիտնական միաբանը:

Մայր Աթոռում Միաբանի խուցը եղել է մի հետաքրքիր անկյուն, որտեղ շտապում էին Ս. Էջմիածին եկած բոլոր գիտնականներն ու հայագիտութեամբ զբաղվողները: Մի օր, երբ այցելուներից մեկը խոսում էր նրա գիտական աշխատությունների մասին, նա ասում է. «Ես մեծ պատրաստակամությամբ կտայի իմ բոլոր գիտությունը, կմոռանայի, բացի հայերենից, բոլոր լեզուները, միայն թե հնարավորություն ունենայի ձեզ պես ուղեղ ման գալ...»: Այսպես, նա ամեն զրկանք հանձն առավ իր Ազգի ու Եկեղեցու համար, միշտ մտաբերելով Շնորհալու խոսքը.

«Թէ աստ գործել զգործս Աստուծոյ,
Անդ է հանգչել ընդ Աստուծոյ»:

Ընդհանրապես նա փակված մնաց Ս. Էջմիածնի միաբանական նոր շենքի (Երեմիայի շենք) խուցերից մեկում: Այնտեղից միայն մի քանի անգամ է դուրս եկել բանասիրական շրջապայությունների համար դեպի Սևան, Գեղարդ, Խոր Վիրապ, Մուղնի, Հովհաննավանք: Իր կյանքի վերջին շրջանում, երբ հիվանդությունը ավելի սուր բնույթ էր ստացել, նա համարյա անկողնուց դուրս չէր գալիս: Այնուամենայնիվ այդ վիճակում անընդհատ կարդում և գրում էր, ստեղծագործում:

Նա եղել է «Արարատ» ամսագրի խմբագիրը և գործո՞ւմ մասնակցություն է ունեցել վանքում կազմված դպրոցական, գրական և ազգային հարցերով զբաղվող հանձնաժողովների:

Հիվանդ մարմնով, բայց առողջ հոգով այդ մարդը, տասնյակ տարիներ շարունակ ուսումնասիրել և ստեղծագործել է: Չնայած նրա դպիր համեստ կոչումին, իր շրջապատում բոլորը նրան դիմում էին «Հայր Գալուստ» կամ «Մարկավազ» անվանելով նրան: Նա սիրեց միաբանի համեստ աստիճանը և միշտ պարծանքով ստորագրեց Միաբան:

ԺԹ դարում հայագիտական ուսումը մեծ ծավալ ընդունեց ոչ միայն հայկական, այլ նաև մի քանի եվրոպական կենտրոններում: Այդ ուղղությամբ ամենախոշոր տեղը պատկանում է Ս. Էջմիածնին, որովհետև ԺԹ դարում չկային հայոց երբեմնի հռչակավոր վանքերի նախկին մատենադարանները: Վանքերից, այդ սուրբ ու լուսասփյուռ հաստատություններից շատերը, ավերակ էին դարձել, որտեղ երբեմն ծաղկում էր գիտու-

թյունը, ուր անձնվեր վանականները, անտեսելով ամեն տեսակի նեղություններ, անձանձրույթ արտագրում, մշակում ու տարածում էին նախնյաց թողած հոգևոր ժառանգությունները: Մնում էր Էջմիածնի մատենադարանը միայն, որը հեղհետե հարստանում և կազմակերպվում էր, դառնալով հայ և օտար գիտնականների ժամադրավայր: Մայր Աթոռի հարուստ մատենադարանի ղևները բաց էին հայագիտութեամբ զբաղվող հայ և օտար բանասերների առաջ: Ս. Էջմիածինը իր ամենահարուստ հայագիտական ճոխ մատենադարանով, Հոգևոր Ճեմարանի որակյալ ուսուցչական կազմով, մասնագիտորեն պատրաստված միաբաններով և իր տպարանով, մտավորական սերտ կապ էր պահպանում այլ ազգերի մատենադարանների և օտար հանրամեծ ճայագետների հետ, որոնք հաճախակի լինում էին Ս. Էջմիածնում: Եվ հաճախ Միաբանն էր ընդունում նրանց, օգնում, ղեկավարում նրանց աշխատանքը, որպես հմտագույն վարպետ այցելուների որոնած մասնագիտության մեջ: Այս մասին Կն Վկայում Միաբանի արխիվում գտնվող 420 նամակներ ու գրություններ, ստացված զանազան երկրների հայ և օտար գիտնականներից, պատմաբաններից:

Մի շարք նշանավոր գիտնականներ իրենց մասնագիտության վերաբերյալ գործերով Ս. Էջմիածնի այցելելիս, երբ ծանոթանում էին Միաբանի հետ, այնուհետև, իրենց ամբողջ կյանքում Միաբանի հետ կապված էին մնում թղթակցությամբ, ոչ միայն իբրև հմուտ մասնագետի, այլ իբրև մտերիմ բարեկամի և ազնիվ ընկերոջ: Դրանցից էին Լեմանը, Մեյեն, Մակլերը, Դոմեբրգը, ակադեմիկոս Մառը, Լեոն, Հ. Աճառյանը, Կարստը և ուրիշներ: Այս գիտնականների թվումն է նաև ռուս նշանավոր արևելագետ Մ. Վ. Նիկոլսկին: Միաբանի արխիվում պահվում են Նիկոլսկու հինգ նամակները գրված Միաբանին 1894—1903 թվականների ընթացքում: Միաբանին ուղղված Նիկոլսկու նամակներում արևելագիտական խնդիրներ են արծարծվում. այդ պատճառով Սրևանի Պետական մատենադարանի արխիվային բաժնի վարիչ Ա. Աղամյանը 1950 թվականի Հայկական ՍՍԻ Գիտությունների ակադեմիայի № 11 տեղեկագրում հրատարակել է այդ նամակները, մասնագետների ուշադրությանը հանձնելու համար դրանք:

Նիկոլսկին ուրարտական և ասորական արձանագրությունների հմուտ մասնագետ է և նշանավոր արևելագետ: Օտարագրի շատ արշավախմբեր են զբաղվել Հայաստանի հնություններով: 1893 թվականին Նիկոլսկին, սեպագիր արձանագրությունների որոնման

համար, Մոսկվայի շնագիտական ընկերության կողմից, իր գիտական զինակից Ա. Ա. Իվանովսկու հետ, լինում է Հայաստանում և կատարում հատուկ ուսումնասիրություններ:

Միաբանը երկար տարիներ զբաղվում էր ձեռագրերի ուսումնասիրությամբ: Նրա աչքի տակով անցել են Ս. Էջմիածնի մատենադարանի բոլոր ձեռագրերը, ինչպես նաև տպված բոլոր հայագիտական նյութերը: Իր տքնաջան աշխատասիրությամբ և խոր հմտությամբ, նա կարող էր տալ գիտական տեսակետից մնայուն արժեք ներկայացնող գործեր, բայց փր դաժան հիվանդությունը մեծապես արգելակում էր լծվելու մեծածավալ աշխատանքների: Բայց նրա փոքրիկ հրատարակությունները ևս, որոնց երբեմն կցում էր համառոտ առաջբաններ, իրենց վրա դասական աշխատանքի կնիք են կրում: Միաբանը փոքրուց է սկսել գրելը: Գրել է ոտանավորներ, նույնիսկ մի վեպ: Նա հոդվածներ ունի տպված «Մեղու Հայաստանի», «Նոր Դար» և մի շարք այլ պարբերաթերթերում, դեռևս ուսանող եղած ժամանակից:

Ս. Էջմիածնի մտնելուց հետո աշխատակցում է «Արարատ»-ին, նույնիսկ որոշ շրջանում լինում է նրա խմբագիրը: Սկսած 1888 թվականից, «Արարատ»-ի համարներում բազմաթիվ հոդվածներ ու թարգմանություններ ունի Գ. Մ. Միաբան և Գալուստ Տեր-Մկրտչյան անուններով:

Միաբանի հրատարակություններն են.

1. «Անանիա Նարեկացի», «Գիր խոստովանութեան», Վաղարշապատ, 1892;
2. «Ուրարտեան բեռագրերի լեզուն», Վաղարշապատ, 1893, 16 էջ:
3. «Հայկականք» (Ա—ԺԲ), Վաղարշապատ, 1894, 93 էջ:
4. «Ետրենացու պատմութեան ուսումնասիրութիւն», Վաղարշապատ, 1896, 84 էջ:
5. «Յիշատակ դատակնքաց Գորիա և Շմոնի վկայից», Վաղարշապատ, 1896, 91 էջ:
6. «Անանիա Շիրակացի», Վաղարշապատ, 1896:
7. «Հայկականք» (ԺԳ—ԺԹ), Վաղարշապատ, 1899, 102 էջ:
8. «Գիրք հերձուածոց», Վաղարշապատ, 1902, 29 էջ:
9. «Գրիգոր Մանանդիհր Ռափիկ Միհրան տոհմից», Վաղարշապատ, 1902, 26 էջ:
10. «Ղազար Փարպեցու ձեռագրերը», Թիֆլիս, 1902, 8 էջ:
11. «Պետրոս Սիւննաց եպիսկոպոս», Վաղարշապատ, 1902, 42 էջ:

12. «Ստեփանոս Իմաստասէր», Վաղարշապատ, 1902, 35 էջ:
13. «Դաւիթ Հարթացի», Վաղարշապատ, 1903, 43 էջ:
14. «Յովհան Մանդակունի», Վաղարշապատ, 1903, 37 էջ:
15. «Ղազար Փարպեցույ Պատմութիւն Հայոց և Թուրք առ Վահան Մամիկոնեան», Տփղիս, 1904 (Ստեփան Մալխասյանի հետ):
16. «Քննութիւն և համեմատութիւն Եզնըկայ նորագիտ ձեռագրին», (Հ. Աճառյանի հետ), Վիեննա, 1904, 32 էջ:
17. «1896 թուին Ս. Էջմիածնում դրսևուած պղնձեղէն ամանների ցուցակը և արձանագրութիւնները», (օժանդակութեամբ Սահակ Վ. Ամատունու), Փարիզ, տպ. «Բանասէր»-ի, 1906, 40 էջ:
18. «Տիմոթէոս Կուզի Հակաճառութեան հայերէն թարգմանութեան ժամանակը և Սուրբ Գրքի երրորդ կամ «Նորարեր» հայ թարգմանութիւնը», Վաղարշապատ, 1908, 28 էջ:
19. Աղաթանգեղեայ Պատմութիւն Հայոց», Տփղիս, 1909, (Ստեփան Կանայանի աշխատակցութեամբ):
20. «Վկայք Արևելից», Էջմիածին, 1931 (հետմահու հրատարակություն):
21. «Պատմութիւն Շապուհոյ Բագրատունւոյ», Էջմիածին, 1921 (հետմահու հրատարակություն):
22. «Նստոց», դիտողութիւն ուսուցչապետ Նիկ. Մառի մի նոր հրատարակության առթիւ: Հինգ նոր արձանագրութիւնք», 12 էջ:

Թարգմանություններ.

1. Ռէկլիւ, Էլիզէ, «Ռուսական Հայաստան կամ Արաքսի աւազանը, Ուրմիոյ լիճը և առաջաւոր Ասիա», Էջմիածին, 1892:
2. Ռէկլիւ, Էլիզէ, «Հաղիստան, Քիւրտիստան, Կիլիկիա, Փոքր Ասիա, Միջագետք, Ասորիք, Պաղեստին», 1893, 166 էջ:

Միաբանի արխիվը այժմ պահվում է Երևանի Պետական մատենադարանում:

Միաբանը վախճանվեց 1918 թվականի հունիսի 13-ին և հունիսի 14-ին նրա աճյուներ ամփոփվեց Ս. Էջմիածնի միաբանական գերեզմանոցում: Միաբանը իր հոգու բովանդակ ջերմությամբ սիրեց Հայ Եկեղեցին, մեր մշակույթը և աննահանջ սիրով ծառայեց մեր ժողովրդի նվիրական և սուրբ շահերին: Նա իր գիտությունները պատիվ բերեց Մայր Աթոռին և իր ժողովրդին:

Հայոց պատմություն, Հայրենի աշխարհ և Հայ Եկեղեցի ներկայանում էին միաբանի հոգուն իբրև մի սուրբ սեղան և նա իր հրավառ սրտով կանգնած էր այդ սրբազան խորանի առաջ, իբրև մի անշեշ կանթեղ:

Վաստակավոր Միաբանի հիշատակը անմոռաց կմնա Ս. Էջմիածնի միաբանության սրտում: Այսօր Ս. Էջմիածնի միաբանությունը խորին զգացումով, երախտապարտ սրբտով ու մեծարանքով հիշում է անունը Միաբանի, Հայր Գալուստի, որը անձնվեր և ազգասեր եռանդով ու իր վաստակով ճշգրիտ հաջորդը հանդիսացավ մեր այն մեծ նախնիների, որոնք «մահկանացու ծնեալ՝ անմահ թողին յիշատակ»:

Մայր Աթոռի այսօրվա համեստ միաբաններս հպարտ ենք Միաբանի կյանքով ու վաստակով և ժառանգորդներն ենք այն հոգևոր ավանդների, որոնց համար ապրեց և ստեղծագործեց Միաբանը, այնքան սիրով և շանասիրությամբ, ինչպես Մայր Աթոռի այլ վաստակավոր և մեծանուն վարդապետները:

Երանի՜ Տերը իր շնորհները մեզ, երիտասարդ միաբաններին էլ պարզեի, որպեսզի կարողանանք պատվով և սրբությամբ շարունակել նրա կիսավարտ թողած գործը:

Հանգի՛ստ տառապած հոգուդ և հարգանք հիշատակիդ, աղնիվ և ժրջջան մեր Միաբան:

ՍԱՆԴՐՈ ՍԱՐԿՍՎԱԳ ԲԵՀՐՈՒԴՅԱՆ

